

УДК 811.161.2'373.422.7

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОЧУТТІВ**Чепок Д. С.**

Статтю присвячено розгляду особливостей вживання фразеологізмів на позначення почуттів. Визначено, що як багатозначні, так і однозначні фразеологічні одиниці можуть слугувати засобом вербалізації різних почуттів.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, позитивні, негативні, нейтральні та невизначені почуття, багатозначність, антонімічні значення.

Статья посвящена рассмотрению особенностей функционирования фразеологизмов, обозначающие чувства. Определено, что как многозначные, так и однозначные фразеологические единицы могут служить средством вербализации разных чувств.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, положительные, отрицательные, нейтральные и неопределенные чувства, многозначность, антонимические значения.

The article deals with some features of functioning of idioms indicating feelings. It reveals that both phraseological units with one meaning and with several meanings can serve as means of verbalizing of different feelings.

Key words: idiom, phraseological unit, positive, negative, neutral and uncertain feelings, polysemy, antonymic meanings.

Людина у своїй мовленнєвій діяльності не тільки інформує про навколишній світ, а й висловлює при цьому своє ставлення до нього. Однією з ознак виразності думки мовця, рівня володіння мовним багатством є, зокрема, уживання фразеологічних одиниць.

Діяльність людини, її поведінка завжди зумовлюють появу певних почуттів – позитивне або негативне, нейтральне або невизначене ставлення до дійсності, яке відображається в мозку і переживається як задоволення або незадоволення, радість або сум, здивування, байдужість, гнів, сором тощо.

Утворення фразеологічних одиниць, їх щоденна поява – це живий і постійний процес, викликаний самою потребою людського спілкування. Процес розуміння й аналізу фразеологічного складу мови – це шлях до пізнання ментальності народу, його уявлень про світ і сприйняття себе в цьому світі. Саме тому фразеологічні одиниці є актуальним об'єктом дослідження багатьох мовознавців.

Проблему вивчення фразеологічних одиниць досліджували багато науковців, зокрема М. Ф. Алефіренко, Л. Г. Авксентьев, І. К. Білодід, Н. М. Бобух, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, І. С. Гнатюк, М. Т. Демський, А. О. Івченко, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід, Л. Г. Скрипник, В. М. Телія, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, М. М. Шанський, а також О. С. Ахманова, Н. Б. Головіна, Р. О. Каракевич, О. І. Копчак, Г. Т. Кузь, К. І. Мізін, О. В. Назаренко, М. А. Охріменко, О. О. Селіванова, О. В. Трофімова та ін.

Мета статті – дослідити особливості вживання багатозначних та однозначних фразеологізмів на позначення почуттів. Джерельною базою для збирання матеріалу послужило електронне видання “Словники України [інтегрована лексикографічна система, версія 3.2]”, “Фразеологічний словник” [6].

Фразеологічні одиниці на позначення почуттів людини становлять численну, часто вживану й типову для української мови групу стійких зворотів, які вирізняються розвиненою системою значень, образів і засобів вираження.

У мовознавстві існує багато визначень фразеологічної одиниці, але жодне з них не знайшло загального визнання. Деякі мовознавці справедливо вважають, що визначення фразеологічної одиниці таке ж складне, як і визначення слова [2].

В основі нашого дослідження лежить таке визначення фразеологічної одиниці – це нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний

мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фразеомовторчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів [7, с. 770]. Фразеологічне значення – притаманне фразеологічній одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності і переосмисленості та впливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення фразеологізму [7, с. 772]. Семантична структура фразеологізмів може бути простою, однозначною і складною, багатозначною. Однак фразеологічних одиниць, які мають кілька значень, набагато менше, ніж слів.

У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” ми знайдемо таке визначення лексеми *почуття*: 1. Психічні й фізичні відчуття людини. 2. Здатність відчувати, сприймати навколишнє середовище. 3. *із спол. що, мов, немов, ніби і т. ін.* Стан людини, який викликається почуттєвим досвідом. // Правильне або хибне усвідомлення людиною свого значення, ролі в суспільстві і т. ін. // Здатність людини сприймати й усвідомлювати естетичні цінності. // Здатність людини вміло використовувати властивості чого-небудь. 4. Емоції, що супроводжують оцінку певних суспільних подій, явищ. // Вияв схвильованості, душевного піднесення. // чого. Емоції, викликані певними душевними переживаннями. // Емоційна настроєність. // Інтуїтивне розуміння, сприйняття, передчуття чого-небудь. 5. Любов, кохання; захоплення ким-небудь” [1, с. 1097].

Подібне тлумачення лексеми *почуття* подає “Словник української мови в 11-ти томах” [5, с. 477].

Отже, словникові статті дають право стверджувати, що *почуття* – це і відчуття, це і стан, це й емоції.

Беручи за основу дослідження М. А. Охріменко “Персько-український словник емотивної фразеології” та О. І. Копчак “Глутоніми у перських і українських фразеологізмах на позначення емоцій людини”, велику групу, яку становлять фразеологізми на позначення почуттів, що найбільш характерні для фразеологічної системи сучасної української мови, можна поділити, але з деякими змінами, на: “Нейтральні почуття” (з підгрупами “Спокій”, “Байдужість”, “Зацікавленість”), “Позитивні почуття” (“Радість”, “Захоплення”, “Задоволення”, “Любов”, “Повага”, “Бажання”, “Натхнення”, “Піднесений настрій”, “Жаль / Співчуття”), “Негативні почуття” (“Гнів”, “Горе / Смуток”, “Душевний біль”, “Сором / Сором’язливість”, “Страх”, “Тривога / Хвилювання”, “Відраза”, “Образа / Зневага”, “Страждання”, “Сумнів”, “Злість”, “Неспокій”, “Переживання”, “Знервованість”, “Розпач”, “Нетерпіння”, “Незадоволення”) і “Біполярні (двовалентні, невизначені) почуття” (“Здивування”, “Сміх”, “Враження”, “Гордість”) [4; 3]. В основі класифікації лежить семантичний критерій поділу фразеологізмів, що стало визначальним при розподілі фразеологічної одиниці (далі – ФО) до тієї чи іншої групи (підгрупи). У зв’язку з тим, що деякі з фразеологізмів є багатозначними, вони можуть належати до різних семантичних груп, навіть таких, що позначають протилежну семантику.

Наведемо приклади багатозначних ФО на позначення почуттів, у значеннях яких зустрічаємо антонімію:

1) **бідна голівонька (голова)**. 1. *зі сл. моя, наша.* Уживається для вираження відчаю, розпачу. *Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька* (Марко Вовчок). 2. *зі сл. твоя, їх.* Уживається для вираження співчуття чиїм-небудь переживанням. – *З такою втіхою я б у домовину рада. Ще дасть [мати] тебе заміж за якогось гайдамаку старого, – ось побачиш ... Ох, Марусечко мила! Марусечко люба! Бідна ж твоя голівонька* (Марко Вовчок) [6] – перше значення вказує на групу “негативних почуттів” (підгрупа “розпач”), а друге – на групу “позитивних почуттів” (підгрупа “співчуття”);

2) **аж шкура болить**. 1. *зі сл. їсти.* Дуже хочеться. [Петро:] *Їсти хочеться, аж шкура болить* (Панас Мирний). 2. *від чого.* Дуже страждати. – *Вже од голоду аж шкура болить, – подумав Кайдаш і зайшов у шинок* (І. Нечуй-Левицький); **аж шкура на голові болить** – *А тут аж шкура на голові болить від тих думок* (М. Коцюбинський) [6] – перше значення цієї ФО вживається для вираження групи “позитивних почуттів” підгрупи “бажання”, а друге значення – для вираження групи “негативних почуттів” підгрупи “страждання”;

3) **матері (бісові) його (їх, її і т. ін.) ковінька (корінь)**. 1. *лайл.* Уживається для вираження незадоволення. – *Так не годиться голові [співати]. – Овва! Люде*

почують, будуть тюкати. Ви ж голова, – здержував Чабанця десятицький. – А матері їх ковінька! А що мені до того? (І. Нечуй-Левицький). 2. Уживається для вираження захоплення з якого-небудь приводу. [Марко:] От я й був парубком повного калібру, бісові його ковінька. Ге, та що там згадувати! (З. Мороз) [6]. Як бачимо, у внутрішній організації фразеологізму формуються антонімічні значення, коли перше з них дозволяє віднести фразеологізм до групи на позначення негативних почуттів, а друге – позитивних, підгрупа “захоплення”.

Виокремлюємо багатозначні фразеологізми, які є прикладом вираження не тільки антонімії у своїй семантиці (група “негативних (“незадоволення”) та “позитивних (“задоволення”) почуттів”), а й їх вживання для вираження почуттів різних підгруп (“задоволення” і “захоплення”) однієї і тієї ж самої групи – “позитивні почуття”:

1) **чорт (біс) [його (вас, тебе і т. ін.)] бері (забирай) / візьми (побери, забери і т. ін.)**. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення, досади з приводу чогось. – Дванадцять років відбатрачив. Дванадцять з дванадцяти! І круглий рік? Чорт візьми, це ж каторга! (О. Гончар); 2. жарт. Уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь. [Бугров:] Я живий! Чорт забирай, як я здорово біг! (І. Микитенко); – Сєв, а хороше море, чорт його забери? – Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами (Ю. Яновський) [6];

2) **лиха (бісова, вража і т. ін.) личина**. 1. грубо. Уживається для вираження незадоволення ким-небудь, досади, обурення з якогось приводу; погань. [Сагайдак (зриваючи п'явки):] Десять років не був у вас. Тоді чи не було їх, чи не помічав. Бісові личини... (Л. Дмитерко). бісова личинка. – Та, йди-бо, бісова личинко! Бандите клятий! (М. Хвильовий). 2. жарт. Уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь і т. ін. – Люблю й я смажене сало. Держиш його на вогні, а воно, лиха личина, шкварчить, та на паляницю тільки кап, кап (Остап Вишня); – Марто... – Ще не забувся, як мене звати? – дивується дівчина. – Ну й бісова ти личина, – похитує головою (М. Стельмах) [6];

3) **[не] взяв би лихий кого, що**. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. Лихий узяв би таку ситуацію (З газети); А не взяв би лихий оті рекомендації та поради, які ні до чого доброго не привели (З журналу). 2. жарт. Уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь і т. ін.; хороший. – Ой, добра ж оця настоечка, взяв би її лихий! (І. Нечуй-Левицький); – Такий розумник, не взяв би його лихий (З журналу) [6].

Особливістю наступного багатозначного фразеологізму є те, що його можна віднести до різних груп почуттів – “негативні почуття” підгрупа “сором / сором'язливість” та “невизначені” підгрупа “гордість”: **як (мов, ніби і т. ін.) засв'ятана дівка (дівка на виданні), зі сл. стояти, сидіти і т. ін.** 1. Ніяково, несміливо, сором'язливо. – Товаришу П'ятниця, чому ж ти стоїш наче засв'ятана дівка? (В. Кучер); Чого стоїш мов дівка на виданні? Соломія мовчки подавала чоловікові кулики (І. Цюпа). 2. Гордо, піднесено, з почуттям власної гідності. Данилко почував себе мов засв'ятана дівка, він брав уже по-справжньому участь у страйку (П. Панч) [6]. А також водночас можна віднести до різних підгруп (“здивування” і “враження”) однієї групи “невизначені почуття”. Сюди ж відносимо і фразеологізм **[аж (і)] очі на лоб (на лоба, рідше догори і т. ін.) лізуть / полізли у кого, кому, чий**. 1. Хтось виявляє велике здивування, дуже вражений чимсь. Дід руку до вуха наставляє, так, ніби він недочува. А тоді хап рукою за бороду, хап за шапку – в Оксена аж очі на лоб полізли (Григорій Тютюнник); Мій попутник слухав, роззявивши рота, зеленкуваті недовірливі очі аж на лоб полізли (З газети); 2. Хтось відчуває страх, переляк і т. ін.; стає страшно комусь. Андрієві очі лізуть на лоб, а за плечима мурахи. .. Хома божевільний... Що він говорить? (М. Коцюбинський); Морозив [директор] публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб (М. Коцюбинський) [6].

Не менш специфічним є функціонування багатозначного фразеологізму **чорт (чорти) [його] батька знає (зна)**. 1. Уживається для вираження незадоволення. [Кирило:] То тепер я став і старий, і нікчемний, а колись – огонь був!.. А тепер – от чорти батька знає що – коритце довбаю – та й то втомився (Панас Мирний); 2. Уживається для вираження здивування або захоплення з приводу кого-, чого-небудь. Тут парубки як утяли! Роззявили роти – гукають... – Чорт батька знає,

як співають! – Став він хазяїну казати, – Аж вуха, далебі, болять! (Л. Глібов); [Сидір:] **Чорт його батька знає, як він виламав це вікно!** (І. Карпенко-Карий) [6]. Перше значення фразеологізму показує, що ця одиниця може вживатися для вираження групи негативних почуттів, а друге значення вказує на віднесеність ФО до різних груп “невизначені” і “позитивні” почуття та до різних підгруп “здивування” і “задоволення”.

Ще однією особливістю функціонування фразеологізмів на позначення почуттів є ФО, які не є багатозначними, але можуть вживатися для вираження різних груп почуття. Наприклад, група на позначення “невизначених почуттів” підгрупа “здивування”, група “позитивні почуття” підгрупа “захоплення” та група “нейтральних почуттів” підгрупа “зацікавленість”: **аж рота роззявити**. *Взяли слуги Іванка й одягли в царську одіж. Коли його повели на полуденок, то і сам цар аж рота роззявлює – ледве його впізнав* (Три золоті сл.); *“Кланяйся, – шепче мати, – це твій хазяїн”. Я аж рота роззявлює. Оце хазяїн? Та він же на дурного Ілька схожий* (Григорій Тютюнник) [6].

Наступний фразеологізм **Мати Божа** уживається для вираження “здивування” група “невизначені почуття”, “захоплення” група “позитивні почуття” та “страху” група “негативні почуття”: *Вона була здалека взята, і така-то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна – Мати Божа!* (Марко Вовчок); *Рано, на сході сонця вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудованні: – Мати Божа, що сталося в городі за ніч!* (О. Довженко); – *Ой, Мати Божа! І розказувати боязно!* (Марко Вовчок) [6].

Не залишився по увагою фразеологізм **не взяв вóрог (враг)**, який уживається для вираження “захоплення” група “позитивні почуття”, або “незадоволення” група “негативні почуття”: – *Там у Петра Лукина нова наймичка та ще, не взяв її ворог, крижаста така...* (Панас Мирний); *Обминають [богослови] мою хату або приїдуть, обїдять, обіп'ють, понюхають та й поїдуть. А мої дочки сидять, хоч і гарні, враг їх не взяв* (І. Нечуй-Левицький) [6].

Однозначний фразеологізм **брáтися (хапáтися/ вхопíтися) за го́лову** можна зарахувати до групи “негативні почуття” підгрупа “розпач”: *Побитих тисячу горшків, А де побито – розбери! Чи там, чи тут?.. Як глянув зав з-під козирка, Вхопивсь за голову й сказав: – Гукніть негайно Хом'яка* (С. Олійник), та до групи “невизначені почуття” підгрупа “здивування”: *З якими гордощами мазюкав я на взір “цьоциних” такі “ружі”, що аж сама “цьоця” бралася за голову* (І. Франко) [6]. Такі ФО є прикладом того, що навіть не багатозначні фразеологізми можуть функціонувати для вираження різних груп та їхніх підгруп почуттів.

Аналіз семантики фразеологізмів на позначення почуттів засвідчує, що у внутрішній організації можуть формуватися протилежні значення, а один і той самий фразеологізм здатен позначати як позитивні, так і негативні почуття. Це стосується як багатозначних, так і однозначних одиниць.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 254 с.
3. Копчак О. І. Глютоніми у перських і українських фразеологізмах на позначення емоцій людини / О. І. Копчак // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”. – 2012. – Вип. 29. – 402 с.
4. Охріменко М. А. Персько-український словник емотивної фразеології / укл. Марина Анатоліївна Охріменко. – Луцьк : ДП “Волинські старожитності”, 2011. – 316 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / К. І. Білодід та ін. – К. : Наукова думка, 1976. Т. 7. – 1976. – 723 с.
6. Словники України [інтегрована лексикографічна система, версія 3.2] / Фразеологічний словник // Український мовно-інформаційний фонд НАН України В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. – К. : Довіра, 2008.
7. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.